

Paolo Daniele Scirpo

Ίχνη κρητικής θρησκείας στις εν Σικελία ροδο-κρητικές αποικίες (7ος-6ος αι. π.Χ.)

ABSTRACT

At the beginning of the 7th century BC, we assist at the birth of the *polis* on the islands of Rhodes and Crete, after a long fermentation period following the collapse of the Mycenaean civilization. The commercial activity of Lindos and the unstable demographic condition of Crete were the two main factors that led to many people from different ethnic origin and social class, to emigrate and follow the flow of Greek colonization in the West.

Based on their knowledge of the area, thanks to exchanges that the Aegean merchants had already had with Sicily in previous centuries, the colonists under the leadership of the two settlers, Antiphemos of Lindos and Entimos of Crete (probably from Gortyn), founded on the south coast of the island, at the mouth of the eponymous river, the mixed colony of Gela (688 BC).

The cornerstone of the social class of the new town was evidently the Pantheon, resulting in the coexistence of ancient cults of Cretan and Rhodian origin. With the passage of time, these cults evolved and crystallized as a reflection of the new order of things that the Deinomenides dynasty imposed after painful *stasis* in the middle of the 6th century and the first tyrannies of Pantares' sons in the early 5th century.

Founded in 580 BC by a mixed group of settlers originating primarily from Gela, Akragas inherited, according to Thucydides, the "Geloan Laws". Among the deities included in the pantheon of the sub-colony, traces of Cretan religiosity recognized as endangered in Gela's metropolis during the social and national crisis of the first half of the 6th century, found fertile ground here and flourished.

Starting with the analysis of literary and archaeological evidence, noting similarities in the religious sphere between the islands of the Aegean (Rhodes and Crete) and Siceliot colonies, reveals the form of Velchanos, the young god of eternal regeneration, of Cretan origin, who was revered and remembered in many ways by some of the population of Akragas. With the disappearance of the Cretan "phratry" after the fall of the polis to the Carthaginians (406 BC), only a distant echo of the god survived and was collected (and misunderstood) by later literary sources.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Γέλα, Ακράγας, Κρήτη, λατρείες, Βελχανός

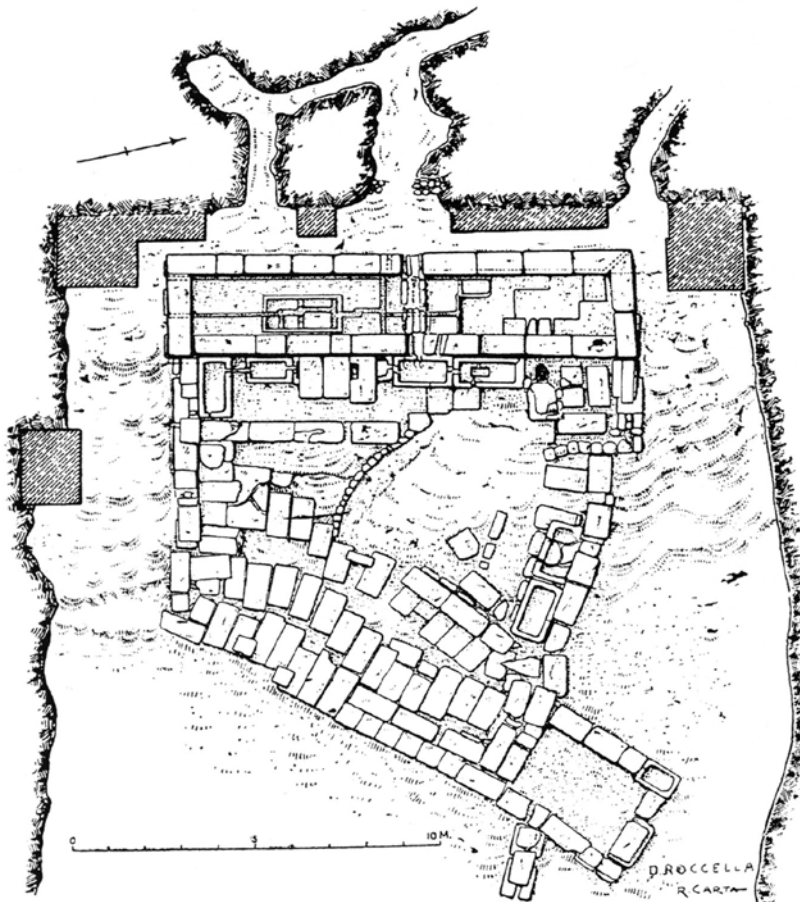
* Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής που υποστήριξα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών την άνοιξη του 2012. Η έρευνα αυτή διεκπεραιώθηκε χάρη στις υποτροφίες που γενναιόδωρα μου παραχώρησαν τα εξής κατά χρονολογική σειρά Ιδρύματα: Ίδρυμα Sasakawa, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Κοινωνοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης, Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών. Πρέπει εν τέλει, να ευχαριστήσω θερμά εδώ την κυρία Αννίτα Λεοντοπούλου για την γλωσσική επιμέλεια του κειμένου.

Περίπου εκατόν οκτώ χρόνια μετά την ίδρυση της πόλης τους, οι Γελίοι ίδρυσαν το 580 π.Χ. τον Ακράγαντα, ο οποίος πήρε το όνομά του από τον ομώνυμο ποταμό. Επιλέχθησαν ως οικιστές ο Αριστόνους και ο Πυστίλος, και η νέα πόλη κληρονόμησε, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης (VI, 4, 4), τα «Γελίων νόμιμα».

Παρά το γεγονός ότι είναι αδύνατη μια τέλεια μετάφραση, με τη λέξη «νόμιμα» εννοούνται συνήθως οι πράξεις λατρείας που έχουν μεταδοθεί στην κοινωνία λόγω του διαρκούς σεβασμού για την παράδοση, «όπου ο Ζεύς (και οι άλλες ανδρικές θεότητες) είναι οι όροι της ελληνικής θρησκείας, ενώ οι γυναικείες θεότητες αποτελούν ως επί το πλείστον ένα χορό από αρχαιτυπικές αποφασιστικές μορφές γύρω από τη μεγάλη θεά Θέμιδα» (Kerényi [2001], 76-77).

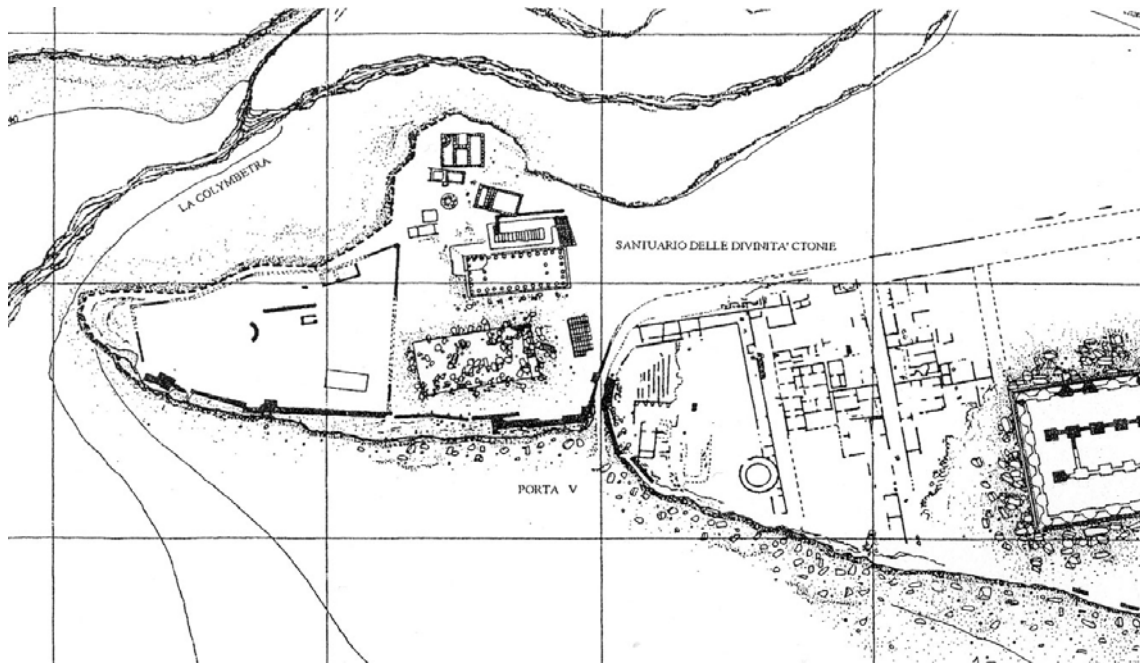
Η σύγχρονη έρευνα έχει προσπαθήσει να ερμηνεύσει τα ιστορικά δεδομένα για την αναζήτηση μέσω των αρχαιολογικών ανασκαφών μιας επιβεβαίωσης της εθνικής σύνθεσης των πρώτων αποίκων (Adornato 2011, 31-37).

Στο άρθρο του, που δημοσιεύθηκε στον τόμο προς τιμήν του κρητολόγηση Doro Levi το 1974, ο Ernesto De Miro, τότε έφορος αρχαιοτήτων του Ακράγαντος, εξέφρασε την πεποίθησή του για την Αιγαιακή (και Κρητική, ιδίως) επίδραση στην αρχιτεκτονική των τοπικών ιερών (De Miro 1974, 2000, 2004).¹ Αναλύοντας κάποια ιερά του Ακράγαντος, μεταξύ των οποίων το υπαίθριο ιερό στον λόφο του Αγίου Βλασίου [San Biagio], το λεγόμενο «Περσεφόνειον» (Εικ. 1) και τα

Εικ. 1. Ακράγας:
το λεγόμενο
«Περσεφόνειον»
(από Zorri 2004).

¹ Συμφωνεί μαζί του η Fiorentini 2006, 2009 αλλά όχι ο Adornato 2011.

Εικ. 2. Ακράγας: το «Ιερό των Χθονίων Θεοτήτων» (από Marconi 1933).

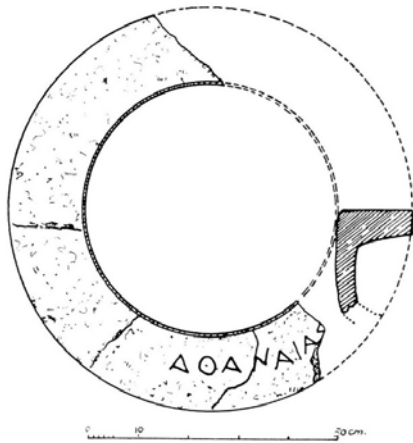
τεμένη στο «Ιερό των Χθονίων Θεοτήτων» (Εικ. 2) που συνέκρινε με το Αθήναιον της Γόρτυνας, θεώρησε πως ήταν σαφής η παρουσία των Κρητικών εποίκων, η συμβολή των οποίων στη θέσπιση των πρώτων ιερών δεν αφήνει χώρο για καμία αμφιβολία. Με τον τρόπο αυτό ο De Miro έθεσε ένα σοβαρό επιχείρημα υπέρ της υποστήριξης της Κρητικής παρουσίας στην ίδρυση του Ακράγαντος.

Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, που επέτρεψε τη συμφιλίωση των διάσπαρτων φιλολογικών και αρχαιολογικών δεδομένων, ξεκίνησα την έρευνά μου στην αναζήτηση των ιχνών της θρησκευτικότητας των αποίκων. Για να γίνει αυτό, θεώρησα αναγκαία τη μελέτη των λατρειών στα νησιά της Ρόδου και της Κρήτης σε προγενέστερη εποχή, πριν από τον αποικισμό των ιστορικών χρόνων που είχε ως αποκορύφωμα την ίδρυση της Γέλας (689/8 π.Χ.) και ολοκληρώθηκε κατά τη γνώμη μου με εκείνη του Ακράγαντος (580 π.Χ.).

Εκτός από τα παραδείγματα που πρότεινε ο De Miro, σε προσεκτική ανάλυση των κρητικών λατρειών, φαίνονται περαιτέρω συγκρίσεις, όπως π.χ. μεταξύ του υπαιθρίου ιερού στην Πατσό της Κρήτης (Κούρου & Καρέτσου 1994) με το προαναφερόμενο «Περσεφόνειον» (Εικ. 1). Αμφότερα εκτός τειχών ιερά, σε κομβικές θέσεις στην ύπαιθρο, κοντά σε υδάτινες πηγές, ήσαν χώροι λατρείας ενός θεϊκού ζεύγους, το οποίο με το πέρασμα των αιώνων φαίνεται ότι στο οικελικό ιερό περιορίστηκε στη θεά (Περσεφόνη) ως κουροτρόφο.

Το «Ιερόν των Χθονίων Θεοτήτων» (Εικ. 2), επιπλέον, στην τοπογραφική διαρρύθμισή του σε τρία άνδρα, θυμίζει πολύ αντίστοιχα κρητικά υπαίθρια ιερά, όπως π.χ. στην Αγία Τριάδα, στην Κάτω Σύμη και στην Αμνισό.

Η μελέτη των ναών στις δύο ροδο-κρητικές αποικίες, είτε από αρχιτεκτονική (Romeo 1989· Zorri 1999, 2001, 2004) είτε από τοπογραφική άποψη (Veronese 2006), έδειξε μία εξέλιξη της λατρείας που στόχευε στην σταδιακή εξατομίκευση της εν λόγω θεότητας.

Εικ. 3. Γέλα: χείλος πίθου (ή περιρραντηρίου) με χαραγμένη αφιέρωση στην Αθηνά (από Bernabò Brea 1949-1951).

Στην Γέλα, πράγματι, η ακρόπολη ήταν αφιερωμένη σε μία πολυλειτουργική θεά αρχαίας κρητικής προέλευσης, η οποία με την πάροδο του χρόνου πήρε πιο σαφή πανελλήνια χαρακτηριστικά και έγινε η Αθηνά, μία θεότητα όλο και πιο ροδιακή και όλο και λιγότερο κρητική, ενώ σχεδόν αποκλείεται οποιαδήποτε επιρροή από αυτόχθονες σε μία λατρεία πολιτικά και ιδεολογικά εντελώς ελληνική (Scirvo υπό έκδοση). Το όνομα της θεάς εμφανίζεται πάντως σε μία επιγραφή χαραγμένη στο χείλος ενός πίθου που ευρέθη από τον Paolo Orsi (1907, 39· Bernabò Brea 1949-1951, 10) στις αρχές του 20ού αιώνα, και που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. (Εικ. 3), δηλαδή στην ανάληψη της εξουσίας από τον πρώτο Γελώο τύραννο, τον Κλέανδρο, ίσως τον πραγματικό εμπνευστή της φιλοροδιακής πολιτικής της πόλης. Η πρόσφατη (2003) ανακάλυψη ενός

πηλίνου γυναικείου αγαλματιδίου, πρωτοδαιδαλικού ρυθμού, στην ακρόπολη, πανομοιότυπο με άλλα πέντε από τάφο της Ιαλυσού, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., θα επιβεβαίωνε την παρρόδια ρίζα των αποίκων (de la Genière 2011, 103).

Η αφοσίωση των Γελών προς την «Πατρώα» θεά της Λίνδου ενισχύεται όχι μόνο από την ανέγερση των δύο ή τριών συνεχόμενων ναών στην ακρόπολη, αλλά και από τα αναθήματα που δώρισαν οι άποικοι στο παρροδιακό ιερό, προσφορές οι οποίες μαρτυρούνται στο *Χρονικό της Λίνδου* (C 11-14): (XXV) ένας κρατήρας *ἀκροθίνιον* ἐξ *Ἀριαίτου* αφιερωμένος από τους Γελώους μετά την κατάκτηση του αυτόχθονου οικισμού κατά τον 7ο αι. π.Χ. και στη συνέχεια (XXVIII) ένα Γοργόνειο από ξύλο κυπαρισσιού με λίθινο πρόσωπο από τον Λίνδιο άποικο Δεινομένη, γιο του Μολοσσού.

Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε εάν στη Γέλα ακολουθήθηκαν τα ίδια *Ἄπυρα ἱερά* της Λίνδου, καθώς δεν σώζεται καμία σχετική φιλολογική πηγή, ενώ απουσιάζουν και κατάλοιπα βωμών.

Όσον αφορά την εικόνα της θεάς, ευρέθησαν και στους αποθέτες, αλλά και σε άλλα ιερά στη Σικελία, πολλά ειδώλια που απεικονίζουν την ένθρονη θεά (Εικ. 4), μία εικονογραφία η οποία, κατά την αναπαράσταση του Blinkenberg (1930), αφορά την Αθηνά της Λίνδου και,

Εικ. 4. Γέλα: πήλινο αγαλματίδιο ένθρονης γυναικείας θεότητας με επιστήθιο κόσμημα (από Panvini & Sole 2005).

Εικ. 5. Γέλα: πήλινο αγαματίδιο ένθρονης γυναικείας θεότητας (Αθηνάς) με επιστήθιο κόσμημα (από Panvini & Sole 2005).

αντίθετα, είναι πολύ διαφορετική από την συνηθέστερη εικόνα της πάνοπλης θεάς, χαρακτηριστικής πολλών ελληνικών πόλεων. Στα βορεια-ανατολικά του ναού Β, στον ναΐσκο 12 βρέθηκε αγαματίδιο της λεγόμενης «Λινδίας» Αθηνάς, αναπλασμένο με την προσθήκη ενός κράνους που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. (Εικ. 5). Πιθανώς εκείνη την περίοδο συντελέστηκε το ίδιο φαινόμενο που συνέβη σε άλλες δωρικές πόλεις, δηλαδή η σταδιακή μετάβαση από τη μία λειτουργία στην άλλη. Πρόσφατη μελέτη της Albertocchi (2004) έπληξε και τελικά οδήγησε στην κατάρρευση την επικρατούσα θέση του Blinkenberg, που ανατρέπεται οριστικά και θεωρείται ξεπερασμένη. Τα *ειδώλια με επιστήθιο κόσμημα* (αυτός ο νέος και πιο τίμιος ορισμός που υιοθετεί η συγγραφέας) βρίσκονταν στο επίκεντρο της ιστορικής αναπαράστασης που είχε προτείνει ο Δανός μελετητής σχεδόν πριν από έναν αιώνα

για τη λατρεία της «Λινδίας» Αθηνάς η οποία, με προελληνικές ρίζες, διεδόθη στις σικελιωτικές αποικίες αποτελώντας την πολιάδα θεότητά τους.

Οι φιλολογικές μαρτυρίες του Θουκυδίδη (VI, 4,3) και εκείνη του *Χρονικού της Λίνδου* με τις αφιερώσεις αναθημάτων από τη Γέλα και τον Ακράγαντα αποτέλεσαν τη βάση για τη θέση του Blinkenberg, ο οποίος έβλεπε στην εικονογραφία των εν λόγω ειδωλίων την εικόνα της θεάς της Λίνδου και, πιο συγκεκριμένα, εκείνη του δευτέρου αγάλματος που εδημιουργήθη κατόπιν επιθυμίας του τυράννου Κλεοβούλου στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται από την παρουσία στις ροδιακές (και όχι μόνο) υπο-αποικίες των ειδωλίων.

Και στον Ακράγαντα παρατηρείται παρόμοιο φαινόμενο.

Στη θεά ήταν αφιερωμένη η δεύτερη ακρόπολη (*Λόφος Αθηναίος*) όπως αναφέρει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (XIII, 85, 4), που σαφώς ταυτίζεται με τον σημερινό ομώνυμο λόφο,² όπου υψωνόταν το ιερό της, το οποίο απεκαλύφθη πρόσφατα.³

² Το πρόβλημα της ταύτισης του *Αθηναίου Λόφου* επανέρχεται με τον De Waele (1971, 216-221). Ο μελετητής υπέθεσε ότι με αυτό το τοπωνύμιο πρέπει να ταυτιστεί ο σημερινός Λόφος Τζιρτζέντι [Girgenti] και, αν τα ανασκαφικά δεδομένα μπορούν να το επιβεβαιώσουν, ο Ναός [E] (440 π.Χ.) κάτω από την σημερινή εκκλησία της Παναγίας των Ελλήνων [S. Maria dei Greci], πρέπει να ταυτιστεί με εκείνον την Αθηνάς, ενώ η ακρόπολη είναι ο ανατολικός λόφος (ο σημερινός «Αθηναίος Λόφος»).

³ Για την προκαταρκτική αναφορά των ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν (1996-2000) στις ΝΑ πλαγιές του Αθηναίου Λόφου, που ταυτίζεται με την ακρόπολη του Ακράγαντος, με σκοπό τη θεώρηση του μνημειακού συγκροτήματος του *Περσεφονείου* της αρχαϊκής εποχής και του συστήματος οχύρωσης κοντά στην Πύλη Α', σε ευρύτερο πλαίσιο, βλ. Fiorentini 1997, 2006· De Miro A. 2006, 247. Ο Zorpi (2004, 78) αναφέρει μία αρχαία οδό που συνέδεε αυτό το ιερό με τον Ναό της Δήμητρος [C].

Ο εντοπισθείς ιερός χώρος παρουσιάζει χρήση από την προϊστορική εποχή ως τον 3ο αιώνα π.Χ. (Εικ. 6) με τρεις οικοδομικές φάσεις: στην πρώτη εκ των οποίων, πρωταγωνιστική θέση

Εικ. 6. Ακράγας: το ιερό επί της πύλης Α΄ (από Fiorentini 2006).

έχει ένα ορθογώνιο κτίριο (Α), χρονολογούμενο στον 6ο - αρχές 5ου αι. π.Χ., χωρίς εσωτερικούς διαχωριστικούς τοίχους.

Ο χώρος ακριβώς στα ανατολικά του κτιρίου Α, εκτός του ότι παρουσιάζει αμυδρά ίχνη ενός διδύμου παραλλήλου (που η Fiorentini εικάζει ότι είναι αφιερωμένο στον *Πολιέα Δία*), απέδωσε υλικό τυπικό των ιερών του Ακράγαντος: θραύσματα ειδωλίων της «Λινδίας Αθηνάς» και θεοτήτων ροδιακού τύπου, καθώς και άλλο υλικό τελετουργικής και αναθηματικής χρήσης, όλα χρονολογούμενα στο β' μισό του 6ου αι. ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Ο Adornato (2011, 33-34) όμως, αμφισβητεί την υπόθεση της κρητικού τύπου λατρείας της Αθηνάς.

Τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. διευθετήθηκε ο χώρος στα ανατολικά του Κτιρίου Α, ο οποίος μεταμορφώθηκε σε απλό μνημειακό περίβολο, κατάλληλα πλακοστρωμένο στο επίπεδο του νέου εξωτερικού δρόμου. Η τρίτη φάση άρχισε με την καταστροφή του Κτιρίου Α από τους Καρχηδονίους, κατά την άλωση της πόλης (406 π.Χ.). Στο εσωτερικό του οικοδομήθηκε μία κατασκευή πιθανότατα θρησκευτικού χαρακτήρα, που μαρτυρεί τη συνέχεια της λατρευτικής χρήσης του ιδίου κτιρίου.

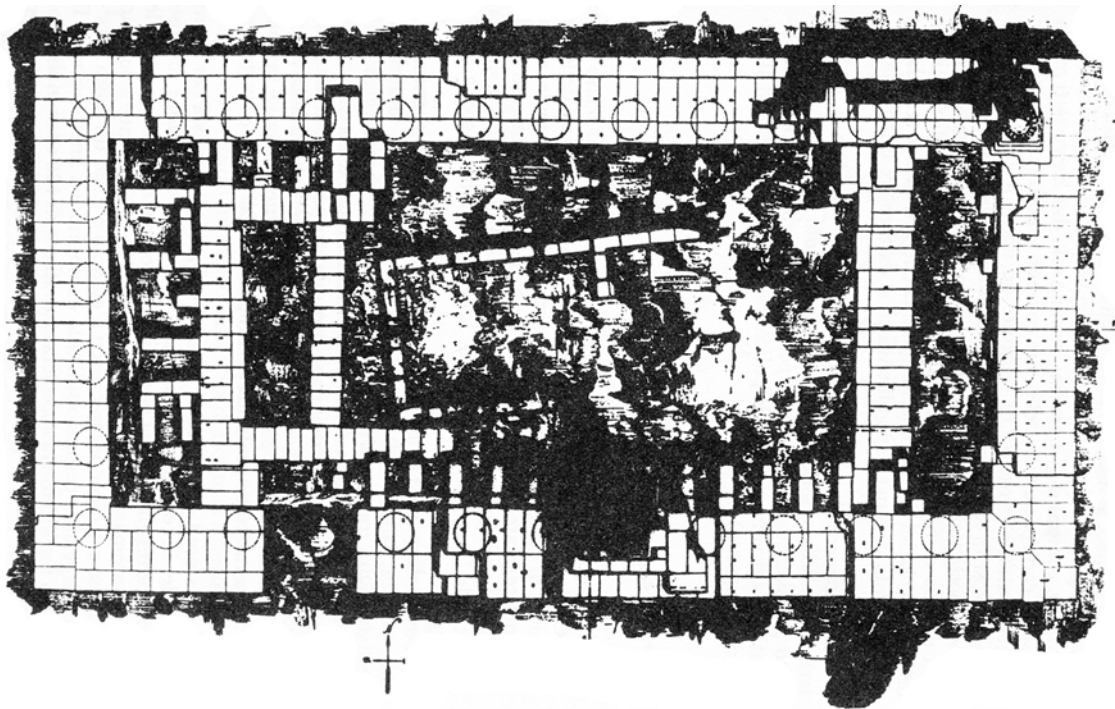
Το αποκαλυφθέν υλικό (Εικ. 7) φαίνεται να δείχνει την εικόνα μιας Αθηνάς που για πρώτη φορά μεν επιβεβαιώνει τα φιλολογικά δεδομένα σχετικά με τη λατρεία της στην ακρόπολη, αλλά δεν φέρει ένα σαφές κρητικό αποτύπωμα παρόμοιο με εκείνα στο υλικό του αποθέτη (ή των αποθετών;) του ιερού της *Πολιούχου Αθηνάς* στην ακρόπολη του Αγίου Ιωάννη της Γόρτυνος (Rizza & Scriverani 1966· Johannowsky 2002). Η ισοπέδωση του ναΐσκου και η σχεδόν ταυτόχρονη ανέγερση του ναού της Δήμητρος το 490-480 π.Χ. είναι δηλωτικές της αλλαγής πολιτικού και θρησκευτικού προσανατολισμού, που ο τύραννος Θήρων ήθελε να ακολουθήσει ώστε να σβήσει την ανάμνηση των λατρειών κρητικής καταγωγής τις οποίες είχε τόσο ευνοήσει ο προκάτοχός του Φάλαρις.

Εικ. 7. Ακράγας: πήλινο ειδώλιο με Ευρώπη επί ταύρου (α), πήλινη κεφαλή ειδωλίου (β) (από Fiorentini 2006).

Σε μία μόνον περίπτωση, κατά τη γνώμη μας, η «εκροδιοποίηση» των λατρειών, που ξεκίνησε ο Θήρων και συνέχισε η μετέπειτα ολιγαρχική κυβέρνηση, σεβάστηκε ένα αρχαίο ιερό, που αντιθέτως αναζωογονήθηκε και θεσμοποιήθηκε κιόλας (ίσως από την ίδια ολιγαρχία υπεύθυνη για την πτώση της τυραννίας ως ένδειξη κοινωνικής και θρησκευτικής συμφιλίωσης).

Σε ένα βραχύδες αντέρεισμα στα δυτικά του «Λόφου των Ναών», που χωρίζεται από το «ιερό των Χθονίων Θεοτήτων» από το φυσικό κόψιμο της τεχνητής πισίνας/ιχθυοτροφείου (της λεγόμενης *Κολυμβήθρας*) που κατασκεύασε ο αρχιτέκτων Φαίαξ κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ., όπου συνέρρεε ένα πολύπλοκο δίκτυο υδραγωγείων, βρίσκεται ένας ιερός χώρος από τους αρχαιότερους της πόλης, κοντά σε μία πηγή νερού ενός σπηλαίου. Εκεί, την επαύριον της ίδρυσης, κτίσθηκε ένας ναΐσκος (Εικ. 8), ίσως εν παραστάσει ορθογωνίου σχήματος (13,25 × 6,45 μ.), χωρισμένος σε πρόναο και σηκό, ο οποίος λόγω της θέσης, της τυπολογίας, της χρονολογίας και του αρχιτεκτονικού του διακόσμου είναι συγκρίσιμος όχι μόνο με άλλους ναΐσκους του Ακράγαντος, κυρίως με τον σύγχρονό του στα ΝΑ του *Ολυμπίου*, αλλά και με άλλους στη Γέλα και στον Πριλιά Κρήτης (Romeo 1989, 29).

Εικ. 8. Ακράγας: ο δωρικός ναός G και ο αρχαϊκός ναΐσκος (από Marconi 1933).

Στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ., μετά από το τέλος της τυραννίας των Εμμενιδών, η πόλις απεφάσισε να ανεγείρει έναν νέο ναό, από τοπικό ασβεστολιθικό ψαμμίτη, που με ιδιαίτερο σεβασμό ενσωμάτωσε τα κατάλοιπα του αρχαϊκού ναΐσκου (εκτός από μία ελαφρά μετατόπιση του προσανατολισμού).

Ο Ναός [G] που πρόσφατα χρονολογήθηκε στα 430/416-406 π.Χ. (Zorri 1999), είναι περίπτερος εξάστυλος δωρικός, έχει έναν τριμερή σηκό (πρόναος, ναός, οπισθόδομος) και, όπως φαίνεται, βρίσκεται σε άθλια κατάσταση λόγω των μεταγενέστερων ανθρωπίνων παρεμβάσεων.

Δυστυχώς, δεν στάθηκε συχνά αντικείμενο ανασκαφικής έρευνας (Marconi 1933, 123-126· Romeo 1989, 28-29· De Miro 1963· Veronese 2006, αρ. 114, 469-470), ξεκινώντας από το 1928-1929 όταν, με πρωτοβουλία του Άγγλου πλοιάρχου Alexander Hardcastle, αφαιρέθηκαν οι οικίες των κολίγων που εφάπτονταν στον ναό, ως τις τελευταίες επεμβάσεις για λόγους στατικής και συντήρησης των λίθινων επιφανειών που πραγματοποιήθηκαν από το Αρχαιολογικό Πάρκο (*POR Sicilia 2000-2006*).

Κοινώς αποδεκτή άρα είναι η υπόθεση που πρώτος έκανε ο Pirro Marconi, ότι η λατρευόμενη θεότητα στον ναό των κλασικών χρόνων ήταν η ίδια με εκείνη του προηγούμενου ναΐσκου και τεκμηριώνει με αυτό τον τρόπο την επιβίωση της λατρείας της. Παραμένει ακόμη άλυτο το θέμα της ταύτισής της, αφού δεν προέκυψαν καθοριστικά στοιχεία από τις πρώτες ανασκαφές στη δεκαετία του '30. Στην σύντομη αναφορά του, ο Marconi (1933, 126) παρατήρησε ότι τα αποσπασματικά κομμάτια της πήλινης διακόσμησης που ευρέθησαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στον ναό, πιθανώς ενός ακρωτηρίου που παριστάνει έφιππη ανδρική μορφή, συγκρίνεται και τυπολογικά με παρόμοια διακόσμηση που είχε προηγουμένως ανακαλύψει στον ναΐσκο επί του *Ολυμπίου*.

Η παραδοσιακή ονομασία, αμιγώς συμβατική, προέκυψε από τον συνδυασμό δύο διαφορετικών ταυτίσεων. Κατ' αρχάς ο Fazello (1558, I, 6, 1), ο διάσημος «πατέρας της Σικελικής Ιστορίας», ερμηνεύοντας ένα χωρίο από το έργο *Collectanea rerum memorabilium*, του Γάιου Ιουλίου Σολίνου (V, 22-24),⁴ όπου αναφέρεται σε έναν *Collis Vulcanius* [*Ηφαιστειον λόφον*], που ελάμβανε χώρα σε ένα είδος «Θεοκρισίας» (*ordalia*). Κατά τη διάρκεια μιας θυσίας, μόλις τα κρέατα βρισκόντουσαν πάνω στον βωμό, άναβαν οι κληματίδες αμπελιού αυτόματα και χωρίς φωτιά, από την ανάσα του ιδίου του θεού, ως ένδειξη θεϊκής αποδοχής.

Ο Fazello τον τοποθέτησε εσφαλμένα στον σημερινό λόφο Monferrato κοντά στο *Ασκληπιείον*, που θεωρούσε πως είναι ο ναός του Ηφαιστου. Ο Pancrazi (1752) διόρθωσε το λάθος, απέδωσε τον ναό Η στον Ασκληπιό και ταύτισε τον λόφο *Vulcanius* με εκείνον όπου βρίσκεται ο ναός G, υποστηρίζοντας την ύπαρξη μιας πηγής «Σικελού ελαίου», που κατέληγε σε μικρή λίμνη στους πρόποδες του λόφου.

Ο Pace (1945, III, 597-598), παρόλο που φαίνεται να δέχεται αυτή την ταύτιση, αναρωτιέται εάν ο εν λόγω λόφος θα μπορούσε αντιθέτως να τοποθετηθεί εκτός τειχών, ίσως και στην ενδοχώρα, διότι θεώρησε ως αυτόχθονα την τελετουργία που περιγράφει ο Σολίνος.

Και ο Castellana (1981), πράγματι, συμφωνεί με τον Pace και ερμήνευσε το χωρίο συνδέοντας τις θειούχες πηγές, ηφαιστειακής προέλευσης, με τη λατρεία του θεού Ηφαιστου (στα λατινικά *Vulcanus*) που ήταν παρούσα σε μερικές περιοχές της Σικελίας, όπως π.χ. στους πρόποδες της Αίτνας και στην περιοχή των Σελινουντίων Θερμών (της σημερινής Sciacca).

⁴ 22. *In lacu Agrigentino oleum supernatat: hoc pingue haeret harundinum comis de assiduo uolutabro, e quarum capillamentis legitur unguentum medicum contra armentarios morbos.* 23. *Nec longe inde collis Vulcanius, in quo qui diuiniae rei operantur ligna uitea super aras struunt nec ignis adponitur in hanc congeriem: cum prosicias intulerint, si adest deus, si sacrum probetur, sarmenta licet uiridia sponte concipiunt et nullo inflagrante halitu ab ipso numine fit accendium.* 24. *Ibi epulantes adludit flamma, quae flexuosis excessibus uagabunda quem contigerit non adurit nec aliud est quam imago nuntia perfecti rite uoti. Idem ager Agrigentinus eructat limosas scaturrigines et ut uenae fontium sufficiunt riuus subministrandis, ita in hac Siciliae parte solo numquam deficiente aeterna reiectione terram terra euomit.*

Παρόλο που μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί σαφή ίχνη της λατρείας του στον Ακράγαντα, την οποία, άλλωστε, καμία αρχαία πηγή δεν συνδέει με την πόλιν, θα ήθελα να προσθέσω μερικές παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την επιλογή της ταύτισης με τον Κρηταγενή Δία (ή Βελχανό) της τιμώμενης θεότητας στον αρχαϊκό ναΐσκο και άρα στον Ναό [G] (Willetts 1962, 250-251· Machaira 1997):

- Πολύ πιθανόν ο Λατίνος συγγραφέας (3ος αι.) δεν γνώριζε το προελληνικό όνομα της αρχαίας λατρευόμενης θεότητας, και για αυτό αυθαίρετα την συνέδεσε με τον ρωμαϊκό θεό.⁵
- Το ίδιο το τελετουργικό αποτελείται από μία θεοκρισία και προβλέπει τη χρήση κληματίδων αμπελιού, φυτού που συνδέεται άρρηκτα με τον θεό των ζωογόνων υγρών, τον Δίονυσο (μια από τις ελληνικές ενδυμασίες του κρητικού παρέδρου).
- Υπάρχει πάντως ένα χωρίο του Αντωνίνου Λιβεράλις που κατά τον Βόιο (*Ορνιθογονία*, 2)⁶ επιβεβαιώνει τον δεσμό μεταξύ του πυρός και του Κρηταγενούς Διός (Kerényi [1992], 47-68). Εξιστορείται η προσπάθεια τεσσάρων κλεπτών να πάρουν το μέλι από το Ιδαίον Άντρον, οι οποίοι ετιμωρήθησαν από τον Δία με τη μεταμόρφωσή τους σε πουλιά (Caruso 1994).
- Η Crouch (1993, αρ. 17, 205-213) στη μελέτη της για τα υδραυλικά έργα του Ακράγαντος, επισήμανε την ύπαρξη μιας πηγής σε σπήλαιο απέχον 200 μ. δυτικά του λόφου Μέτα (Poggio Meta) και βόρεια του Ναού [G].
- Κατά τον De Miro (1963 & 2000, 87), η παρουσία στον Ακράγαντα ενός Διός χθόνιου χαρακτήρα μαρτυρείται εξίσου από τον χώρο που κατέλαβε στη συνέχεια το *Ολυμπείον* που ήταν αφιερωμένο σε μία χθόνια θεότητα κρητικής προέλευσης: ο *Ερκεϊός* (= προστάτης της οικίας) *Ζεύς*. Παρεμπιπτόντως αναφέρει την ύπαρξη ιερού άλσους στην περιοχή του ανατολικού τεμένους των θεών.
- Η ανακάλυψη το 1971, σε ένα φρέαρ μεταξύ του *Ολυμπείου* και του «Ιερού των Χθονίων Θεοτήτων», ενός μαρμάρινου ειδωλίου πιθανώς ανδρικής θεότητας (χθόνιος Δίονυσος ή Ζεύς στην χθόνια εκδοχή ή Άδης) θα μπορούσε να δώσει μία πειστική εικονογραφία για τον ανδρικό πάρεδρο του ζεύγους των Θεαινών, Δήμητρας και Κόρης (Cali 2003) (Εικ. 9).

Εικ. 9. Ακράγας: μαρμάρينو ειδώλιο ένθρονης ανδρικής θεότητας (από Cali 2003).

⁵ Σχετικά με τον κυριολεκτικό, και όχι μόνο, δεσμό μεταξύ του μινωικού *Βελχανού* και του ρωμαϊκού *Vulcans* βλ. Carpeville 1995. Μία παρόμοια κατάσταση θα μπορούσε να αφορά το ιερό του Ιθωμάτα Διός στην Μεσσήνη, στην ομώνυμη κορυφή, της οποίας σύγχρονο (:) ορεινύμιο αποτελεί ο Βουρκάνος. Βλ. Themelis 2004.

⁶ Αντ. Λιβ., *Μετ.*, ΧΙΧ.1: «ότι υπάρχει ένα ιερό σπήλαιο στην Κρήτη όπου λένε ότι γεννήθηκε ο Ζεύς [...] Σε κάποια περίοδο, κάθε έτος, έβγαινε από το σπήλαιο μία τεράστια φωτιά. Σύμφωνα με τον μύθο παραγόταν όταν έβραζε το αίμα του Διός που είχε διασκορπιστεί κατά την γέννηση».

Θέμα συζήτησης ήταν πάντα και η προέλευση αυτής της θεότητας: Μινωική την θεωρούν ο Cardeville (1995, 1999) και ο Willetts (1962), ενώ μυκηναϊκή ο Θέμελης.

Πάντως, ανεξαρτήτως από τις ρίζες του, ο Βελχανός (ο λεγόμενος «θεός της ιτιάς») ήταν μάλλον ένας θεός «ταξιδιώτης». Ορισμένα βέβαια ίχνη του έχουν βρεθεί στην Κύπρο: πάνω σε μια συλλαβική επιγραφή (650-600 π.Χ.), που βρέθηκε στους Γόλγους (νυν Αθένου), αναφέρεται το θεοφόρο ανθρωπονύμιο (ή μήνας⁷) *Βαλχάνιος* (Masson 1983, Χατζηιωάννου 1985, Δ', μέρος β', 86-87), ενώ στη νεκρόπολη του Μαρίου, βρέθηκε πήλινο ανάγλυφο που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ., και όπου απεικονίζεται η Θεοφάνεια του πάνω σε δένδρο (Εικ. 10) (Dikaios 1962).

Εικ. 10. Μάριον (Κύπρου): πήλινο ανάγλυφο (βάση) με την απεικόνιση της Θεοφανείας του Βελχανού από την νεκρόπολη (από Dikaios 1962).

Στη Μεσσηνία, ο Θέμελης έχει προτείνει πρόσφατα να αναγνωρίσει στο ορεινόμιο *Βουρκάνος* (στην κορυφή του οποίου υπάρχει ένα βυζαντινό μοναστήρι, πάνω από το αρχαίο ιερό του Ιθωμάτα Διός), η παραφθορά της κρητικής θεωνυμίας (Themelis 2004).

Στη Σικελία, εκτός από τη Γέλα και τον Ακράγαντα, η παρουσία του θα μπορούσε επίσης να υποτεθεί στο πάνθεον της Ιμέρας βάσει του εικονογραφικού τύπου που φαίνεται στην εμπρόσθια όψη των νομισματικών κοπών.

Συνοψίζοντας, η ανασύνθεση ενός «θεοτοπικού» χάρτη των ναών βάσει του αστρονομικού προσανατολισμού, που ήδη είχε προτείνει ο Pace τον περασμένο αιώνα (βλ. και την εργασία του Salt (2009), μία αξιόλογη προσπάθεια που όμως υστερεί ως προς την ενημέρωση των αρχαιολογικών δεδομένων), σε συνδυασμό με την επανεξέταση παλαιού υλικού και τη δημοσίευση των νέων ευρημάτων, θα μπορούσε μαζί με την σύγχρονη ανθρωπολογική μελέτη των νεκρόπολεων να διευκρινίσει ακόμη καλύτερα τη θολή μας εικόνα για την εθνική σύνθεση των πρώτων αποίκων και επομένως για το αρχαϊκό πάνθεον του Ακράγαντος.

⁷ Cardeville (1995, 253-256) θεωρεί λογικότερο να ερμηνευθεί ως μήνας, μαζί με το επόμενο *Αφροδίσιος*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Gianfranco Adornato (2011), *Akragas Arcaica. Modelli culturali e linguaggi artistici di una città greca d'Occidente* [Archeologia e Arte antica], Pisa, Edizioni Universitarie di Lettere, Economia e Diritto.
- Marina Albertocchi (2004), *Athana Lindia. Le statuette siceliote con pettorale di età arcaica e classica* [RDA. Supplemento, XXVIII], Roma, Giorgio Bretschneider Editore.
- Luigi Bernabò Brea (1949-1951), "L'Athenaion di Gela e le sue terrecotte architettoniche", *ASAtene*, XXVII-XXIX, 7-102.
- Christian Blinkenberg (1930), "La déesse de Lindos", *ARW*, XXVIII, 154-165.
- Vittoria Calì (2003), "Una statuetta in marmo da Agrigento", G. Fiorentini – M. Caltabiano – A. Calderone (a.c.d.), *Archeologia del Mediterraneo. Studi in onore di Ernesto De Miro* [Bibliotheca Archaeologica, 35], Roma, L'Erma di Bretschneider, 131-138.
- Gérard Capdeville (1995), *Volcanus. Recherches comparatistes sur les origines du culte de Vulcain* [BEFAR, CCLXXXVIII], Rome, Ecole Française de Rome.
- Gérard Capdeville (2003), "L'épiphanie du dieu dans l'arbre et le culte de l'arbre sacré en Crète et à Chypre", André Motte – Charles-Marie Ternes (éds.), *Dieux, Fêtes, Sacré dans la Grèce et la Rome Antiques. Actes du Colloque tenu à Luxembourg du 24 au 26 octobre 1999* [Homo Religiosus (Série II), 2], Turnhout, Brepols éditeur, 23-52.
- Fabio Caruso (1994), "Zeus Kretagenes e i ladri di miele", *CronA*, XXXIII, 9-39.
- Giuseppe Castellana (1981), "Sull'origine del culto di Efesto-Vulcano nel territorio agrigentino", *PP*, XXXIII, 234-243.
- Dora P. Crouch (1993), *Water Management in Ancient Greek Cities*, Oxford, Oxford University Press.
- Jeannette De La Genière (2012), "Lindioi, mito o storia?", M. Congiu – C. Miccichè – S. Modeo (a.c.d.), *Dal Mito alla Storia. La Sicilia nell'Archeologia di Tucidide. Atti del VIII Convegno di studi (Caltanissetta, 21-22/5/2011)*, Caltanissetta, Salvatore Sciascia Editore, 99-108.
- Armida De Miro (2009), "Agrigento in età arcaica", R. Panvini – L. Sole (a.c.d.), *La Sicilia in età arcaica. Dalle apoikiai al 480 a.C. Contributi dalle recenti indagini archeologiche*, Palermo, Centro Regionale per l'Inventario, la Catalogazione e la Documentazione, I, 245-249.
- Ernesto De Miro (1963), "Agrigento. Scavi nell'area a sud del tempio di Giove", *MonAnt*, XLVI, 81-198.
- Ernesto De Miro (1974), "Influenze cretesi nei santuari ctoni dell'area gelo-agrigentina", *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi*, I-II [CronA, XII-XIII, (1973-1974)], Catania, II, 202-207.
- Ernesto De Miro (2000), *Agrigento I. I santuari urbani. L'area sacra tra il tempio di Zeus e Porta V*, I-II [Bibliotheca Archaeologica, 28], Roma, L'Erma di Bretschneider.
- Ernesto De Miro (2008), "I Thesmophoria di Sicilia", C.A. Di Stefano (a.c.d.), *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda. Atti del I Congresso Internazionale (Enna, 1-4/7/2004)*, [Biblioteca di Sicilia Antiqua, II] Pisa-Roma, Fabrizio Serra Editore, 47-92.
- Jos A. De Waele (1971), *Acragas Graeca. Die historische Topographie des griechischen Akragas auf Sizilien, 1. Historischer Teil* [Diss. Nijmegen Archeol. Stud. Nederlands Historisch Instituut te Rome, III], Roma.
- Porphyrios Dikaios (1962), "A terracotta relief from Marion and the Palaikastro hymn", *Kadmos*, I, 2, 139-142.
- Graziella Fiorentini (1997), "Problemi e linee di ricerca archeologica in territorio di Agrigento e provincia", *Ruolo mediterraneo della Sicilia nella tarda antichità. Atti del IX Congresso Internazionale di Studi sulla Sicilia Antica (Palermo, 9-13/4/1997)* [Kokalos, XLIII-XLIV, I-II, (1997-1998)], II1, Roma, Giorgio Bretschneider Editore, 3-15.
- Graziella Fiorentini (2006), "Agrigento. La nuova area sacra sulle pendici dell'acropoli", Rossella Gigli

- (a.c.d.), *Μεγάλα Νήσοι. Studi dedicati a Giovanni Rizza per il suo ottantesimo compleanno*, [*Studi e Materiali di Archeologia Mediterranea*, III], Catania, CNR-IBAM, II, 147-165.
- Graziella Fiorentini (2009), *Agrigento V, Le fortificazioni: con Catalogo dei materiali* (a cura di Valentina Calì e Caterina Trombi), Roma, Gangemi.
- Werner Johannowsky (2002), *Il santuario sull'Acropoli di Gortina*. Volume II [*Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane d'Oriente*, 16] Atene, Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Karl Kerényi (³1952), *Die antike Religion*, Düsseldorf, Diederichs, [Milano, Adelphi, 2001].
- Karl Kerényi (1976), *Dionysos. Urbild des unzerstörbaren Lebens*, München-Wien, Albert Langen – Georg Müller Verlags, [Milano, Adelphi, 1992].
- Νότα Κούρου & Αλεξάνδρα Καρέτσου (1994), «Το Ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πατσό Αμαρίου», L. Rocchetti (a.c.d.), *Sybrita. La valle di Amari tra Bronzo e Ferro*, I [*Ricerche Greco-Italiane in Creta occidentale*, II] [*Incunabula Graeca*, 96], Roma, Gruppo Editoriale Internazionale, 81-164.
- Vasiliki Machaira (1997), s.v. Felchanos, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VIII, 1, Zürich-München, Artemis, 299-300.
- Pirro Marconi (1929), *Agrigento. Topografia e Arte* [*Collezione meridionale. s. III-II Mezzogiorno artistico*, 4], Firenze, Vallecchi editore.
- Pirro Marconi (1933), *Agrigento arcaica. Il santuario delle divinità ctonie e il tempio di Vulcano* [*Collezione meridionale. s. III-II Mezzogiorno artistico*, 5], Roma, Società Magna Grecia.
- Olivier Masson (1983), *Les inscriptions chypriotes syllabiques: recueil critique et commente* [*Etudes chypriotes*, 1], Paris, éditions De Boccard.
- Paolo Orsi (1907), “Nuovo tempio greco arcaico in contrada Molino a Vento”, *NSc*, IV, 1, 38-40.
- Rosalba Panvini & Lavinia Sole (2005), *L'acropoli di Gela. Stipi, depositi o scarichi* (*Corpus delle Stipi Votive in Italia*, 18), Roma, Giorgio Bretschneider editore.
- Giovanni Rizza & Valnea Santa Maria Scrinari (1968), *Il santuario sull'acropoli di Gortina*, volume I [*Monografie della SAIA*, I], Atene, Istituto Poligrafico dello Stato.
- Ilaria Romeo (1989), “Sacelli arcaici senza peristasi nella Sicilia greca”, *Xenia*, XVII, 5-54.
- Alun M. Salt (2009), “The Astronomical Orientation of Ancient Greek Temples”, *PLoS ONE* 4 (11): e7903. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0007903>
- Paolo Daniele Scirpo (υπό έκδοση), *Η προέλευσις και η εξέλιξις των ροδο-κρητικών λατρειών στην Γέλα και τον Ακράγαντα (8ος-5ος αι. π.Χ.)*, Αθήνα.
- Petros Themelis (2004), “Cults on Mount Ithome”, *Kernos*, XVII, 143-154.
- Francesca Veronese (2006), *Lo spazio e la dimensione del sacro. Santuari greci nella Sicilia arcaica* [*Saggi di Antichità classica*, 24], Padova, Esedra.
- Ronald Frederik Willetts (1962), *Cretan Cults and Festivals*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Κυριάκος Χατζηγιάννου (1985), *Η αρχαία Κύπρος εις τας ελληνικάς πηγάς*, Λευκωσία, Ιερά Επισκοπή Κύπρου.
- Carlo Zoppi (1999), “Finito e non finito nel tempio di Vulcano ad Agrigento”, Marcella Barra Bagnasco – Maria Clara Conti (a.c.d.), *Studi di archeologia classica dedicati a Giorgio Gullini per i quarant'anni di insegnamento*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 211-220.
- Carlo Zoppi (2001), *Gli edifici arcaici del santuario delle divinità ctonie di Agrigento. Problemi di cronologia e di architettura*, Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- Carlo Zoppi (2004), “Le fasi costruttive del cosiddetto santuario rupestre di San Biagio ad Agrigento: alcune osservazioni”, *Sicilia Antiqua*, I, 41-79.